Список використаних джерел

1. Забезпечення, умовні зобов'язання та умовні активи: Наказ Міністерства Фінансів України від 01.01.2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_051#Text
2. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 11 "Зобов'язання" Наказ Міністерства Фінансів України від 31.01.2000 р. № 20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-00#Text
3. Корінько М. Д., Гриненко І. М. Резерви як об'єкт бухгалтерського обліку: уточнення категорійно-понятійного апарату. *Економічна науаи: Інвестиції: практика та досвід.* № 4. 2021. С.18-20. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/4_2021/5.pdf

Дацкевич В'ячеслав Сергійович,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
спеціальність «Облік і оподаткування»;
Негоденко Вікторія Степанівна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансового аналізу та аудиту;
Державний торговельно-економічний університет

СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ РОЛЬ У ЗАПОБІГАННІ ШАХРАЙСТВУ ТА ФІНАНСОВИХ ЗЛОВЖИВАНЬ

У сучасних умовах розвитку економіки, коли фінансові операції стають дедалі складнішими, а ризики зловживань зростають, системи внутрішнього контролю набувають особливого значення. Вони являють собою комплекс організаційних, процедурних та технічних заходів, спрямованих на забезпечення надійності фінансової звітності, захисту активів та дотримання нормативних вимог. Основна мета таких систем – не лише виявлення помилок, але й запобігання шахрайським діям, які можуть завдати значних збитків підприємствам та організаціям. Шахрайство, як форма фінансових зловживань, включає навмисне спотворення інформації, розкрадання ресурсів чи маніпуляції з обліком, що часто призводить до втрати довіри стейкхолдерів та юридичних наслідків.

Дослідження ролі внутрішнього контролю в протидії таким явищам базується на аналізі теоретичних моделей та емпіричних даних. Зокрема, ефективність цих систем підтверджується численними студіями, які вказують на їх здатність зменшувати можливості для зловживань через створення бар'єрів для неетичних дій. Наприклад, у контексті глобальних стандартів, таких як COSO (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission), внутрішній

контроль розглядається як інтегрована структура, що охоплює всі рівні управління. У цій роботі ми розглянемо ключові компоненти систем внутрішнього контролю, їх взаємозв'язок з механізмами запобігання шахрайству та приклади практичного застосування, спираючись на літературні джерела та аналітичні матеріали.

Системи внутрішнього контролю еволюціонували від простих процедур перевірки до комплексних рамок, що інтегрують ризик-менеджмент та корпоративне управління. За визначенням, внутрішній контроль – це процес, ініційований керівництвом, спрямований на досягнення цілей організації шляхом мінімізації ризиків. Однією з ключових теоретичних основ є модель COSO, яка складається з п'яти взаємопов'язаних компонентів: контрольне середовище, оцінка ризиків, контрольні заходи, інформація та комунікація, а також моніторинг.

Контрольне середовище формує основу, визначаючи етичні стандарти та культуру організації. Воно включає принципи доброчесності, компетентності персоналу та структуру відповідальності, що безпосередньо впливає на запобігання шахрайству. Дослідження показують, що слабке контрольне середовище часто стає передумовою для зловживань, оскільки відсутність чітких етичних норм полегшує раціоналізацію нечесних дій. Оцінка ризиків передбачає ідентифікацію потенційних загроз, включаючи ризики шахрайства, що базується на аналізі внутрішніх та зовнішніх факторів. Цей компонент дозволяє заздалегідь визначати вразливі місця, такі як доступ до фінансових ресурсів чи процеси закупівель.

Контрольні заходи – це конкретні процедури, як-от сегрегація обов'язків, авторизація операцій та фізичний контроль над активами. Вони безпосередньо зменшують можливості для шахрайства, наприклад, шляхом запобігання концентрації влади в руках однієї особи. Інформація та комунікація забезпечують обмін даними між рівнями управління, сприяючи прозорості. Нарешті, моніторинг передбачає постійну оцінку ефективності контролю, що включає внутрішні аудити та коригуючі дії. Ця модель не є статичною; вона адаптується до змін у бізнес-середовищі, що робить її універсальною для різних типів організацій.

У контексті фінансових зловживань теоретичні підходи пов'язують внутрішній контроль з концепцією "трикутника шахрайства" Дональда Кресі, яка включає тиск, можливість та раціоналізацію. Внутрішній контроль насамперед впливає на зменшення можливостей, усуваючи слабкі місця в процесах. Таким чином, теоретичні основи підкреслюють, що ефективний контроль не лише реагує на проблеми, але й проактивно запобігає їм.

Концепція трикутника шахрайства, запропонована американським кримінологом і соціологом Дональдом Кресі, є однією з фундаментальних моделей у вивченні причин фінансових зловживань. Ця модель виникла в середині XX століття на основі емпіричних досліджень поведінки осіб, які

вчиняли шахрайство, і пояснює, чому навіть законослухняні індивіди можуть вдаватися до неетичних дій. Кресі, розвиваючи ідеї свого вчителя Едвіна Сазерленда, зосередився на внутрішніх і зовнішніх факторах, що переважують моральні бар'єри. Трикутник складається з трьох взаємопов'язаних елементів: тиску, можливості та раціоналізації, які разом створюють умови для шахрайства.

Перший елемент – тиск (pressure або incentive) – відображає мотиваційний фактор, що спонукає до дій. Це може бути фінансове навантаження, таке як борги, неочікувані витрати чи тиск на досягнення показників продуктивності. У професійному середовищі тиск часто виникає через вимоги керівництва до високих результатів або особисті проблеми, як-от залежність чи сімейні труднощі. Дослідження показують, що тиск не завжди є зовнішнім; він може бути внутрішнім, пов'язаним з амбіціями чи страхом втратити статус. Без цього елемента інші фактори рідко призводять до зловживань, оскільки відсутня первинна мотивація.

Другий елемент – можливість (opportunity) – стосується наявності умов для вчинення шахрайства без високого ризику викриття. Це слабкі місця в системах контролю, такі як відсутність сегрегації обов'язків, недостатній моніторинг чи доступ до ресурсів без перевірки. Кресі наголошував, що можливість є ключовим, оскільки навіть за сильного тиску людина не вчинить шахрайство, якщо не бачить реального шляху для його реалізації. У контексті організацій це часто пов'язано з прогалинами в внутрішньому контролі, де одна особа контролює кілька етапів процесу, полегшуючи маніпуляції. Емпіричні дані підтверджують, що зменшення можливостей через посилення контролю значно знижує частоту зловживань.

Третій елемент – раціоналізація (rationalization) – є психологічним механізмом, що дозволяє виправдати неетичні дії. Особи часто переконують себе, що їхні вчинки є тимчасовими, виправданими обставинами чи навіть корисними для організації. Наприклад, "я поверну гроші пізніше" або "компанія мені винна за понаднормову роботу". Цей елемент базується на когнітивному дисонансі, де моральні норми переосмислюються для узгодження з діями. Кресі відзначав, що раціоналізація є суб'єктивною і залежить від етичної культури середовища.

Модель трикутника не є статичною; вона застосовується в різних контекстах, від корпоративного шахрайства до державних зловживань. У сучасних дослідженнях її розширюють, додаючи елементи, як-от здатність (capability), формуючи "діамант шахрайства". Однак класична версія Кресі залишається основою для розробки систем запобігання, зокрема в рамках COSO, де акцент робиться на усуненні можливостей через контрольні заходи. Аналіз трикутника допомагає організаціям ідентифікувати ризики на ранніх етапах, проводячи оцінку тиску серед персоналу та посилюючи етичну освіту для протидії раціоналізації.

У практичному плані модель використовується в аудиті та ризик-менеджменті для прогнозування потенційних загроз. Наприклад, у випадках фінансових скандалів, як Enron, ретроспективний аналіз виявляє наявність усіх трьох елементів. Дослідження ACFE вказують, що понад 80% випадків шахрайства включають комбінацію цих факторів, підкреслюючи необхідність комплексного підходу до їх нейтралізації. Таким чином, розуміння трикутника шахрайства сприяє не лише теоретичному осмисленню, але й практичним стратегіям протидії зловживанням.

Таблиця 1

Вплив компонентів трикутника шахрайства на розробку систем внутрішнього контролю

Компонент трикутника шахрайства	Опис	Заходи внутрішнього контролю	Очікуваний ефект
Тиск (Pressure)	Мотивація до шахрайства через фінансові чи особисті проблеми	Впровадження програм підтримки працівників, оцінка фінансових стимулів	Зменшення мотивації до зловживань
Можливість (Opportunity)	Наявність умов для вчинення шахрайства через слабкий контроль	Сегрегація обов'язків, регулярний аудит, автоматизований моніторинг	Усунення вразливостей у процесах
Раціоналізація (Rationalization)	Виправдання неетичних дій через суб'єктивні переконання	Тренінги з етики, створення культури доброчесності	Формування етичного середовища

Таблиця ілюструє, як кожен компонент трикутника шахрайства, запропонованого Дональдом Кресі, може бути нейтралізований через цільові заходи внутрішнього контролю. Тиск зменшується через підтримку працівників і прозорі стимули, можливості усуваються шляхом посилення процедурного контролю, а раціоналізація протидіє через етичну освіту. Комплексне застосування цих заходів знижує ризик шахрайства, створюючи стійке контрольне середовище, що відповідає стандартам, наприклад, COSO. Ефективність залежить від інтеграції всіх заходів, що підтверджується емпіричними даними про зниження зловживань у організаціях з сильним контролем.

Шахрайство та фінансові зловживання є значними загрозами для стабільності організацій, спричиняючи втрати, що оцінюються в мільярди доларів щорічно. За даними Асоціації сертифікованих фахівців з розслідування шахрайств (ACFE), середня втрата від одного випадку шахрайства становить близько 1,5 мільйона доларів, з яких значна частина пов'язана з фінансовими маніпуляціями. Системи внутрішнього контролю відіграють критичну роль у мінімізації цих ризиків, створюючи багатошаровий захист.

По-перше, вони сприяють виявленню та запобіганню розкрадань активів. Наприклад, через сегрегацію обов'язків одна особа не може одночасно

ініціювати, авторизувати та реєструвати транзакцію, що зменшує ризик фіктивних платежів чи підробки документів. Дослідження в Кенії показало, що впровадження сильних контрольних заходів знижує ймовірність фінансового шахрайства на 30-40%. По-друге, контроль забезпечує точність фінансової звітності, запобігаючи спотворенню даних для особистої вигоди. Автоматизовані системи моніторингу, такі як програмне забезпечення для виявлення аномалій, дозволяють оперативно реагувати на підозрілі операції.

У запобіганні зловживанням важливу роль відіграє інтеграція з корпоративним управлінням. Добре корпоративне управління, підкріплене внутрішнім контролем, формує культуру, де шахрайство сприймається як неприйнятне. Літературний огляд підтверджує, що комбінація цих елементів ефективно протидіє шахрайству, особливо в секторах з високим ризиком, як банківська справа чи державне управління. Крім того, внутрішній контроль сприяє дотриманню законодавства, зменшуючи ризики штрафів та репутаційних втрат.

В українських реаліях, де економіка стикається з викликами корупції та нестабільності, роль контролю набуває додаткової актуальності. Наприклад, впровадження систем внутрішнього аудиту в підприємствах дозволяє виявляти конфлікти інтересів та запобігати маніпуляціям з фінансами. Дослідження вказують на необхідність адаптації міжнародних стандартів до локальних умов, з акцентом на посилення моніторингу в малих та середніх підприємствах.

Детальніше розглянемо компоненти COSO у контексті запобігання зловживанням. Контрольне середовище встановлює тон на вершині, де керівництво демонструє прихильність до етики. Без сильного середовища інші компоненти втрачають ефективність, оскільки персонал може ігнорувати процедури. Оцінка ризиків включає аналіз шахрайських схем, таких як фіктивні постачальники чи завищення витрат, з використанням інструментів як матриці ризиків.

Контрольні заходи поділяються на превентивні та детективні. Превентивні, як авторизація, запобігають зловживанням на етапі ініціації; детективні, як аудит, виявляють їх постфактум. Інформація та комунікація забезпечують, щоб політики контролю були відомі всім співробітникам, через тренінги чи внутрішні комунікації. Моніторинг, у свою чергу, включає періодичні перевірки та використання ІТ-інструментів для автоматизованого контролю.

Практичні приклади ілюструють ефективність. У випадку Enron скандал 2001 року був спричинений слабким внутрішнім контролем, де відсутність сегрегації дозволила маніпуляції з обліком. Навпаки, компанії з сильним контролем, як Google, мінімізують ризики через багатошарові перевірки. В Україні, за даними досліджень, підприємства з впровадженим внутрішнім контролем демонструють нижчий рівень зловживань, особливо в корпоративному секторі.

Незважаючи на переваги, системи внутрішнього контролю стикаються з викликами. Серед них – опір персоналу змінам, висока вартість впровадження та адаптація до цифровізації. У цифрову еру ризики кібершахрайства зростають, вимагаючи інтеграції ІТ-контролю, як фаєрволи та шифрування даних. Крім того, в умовах економічної нестабільності тиск на співробітників може посилювати раціоналізацію шахрайства, що вимагає посиленого фокусу на психологічних аспектах.

Перспективи розвитку пов'язані з інтеграцією штучного інтелекту для автоматизованого моніторингу та посиленням ролі внутрішнього аудиту. Дослідження прогнозують, що до 2030 року більшість організацій впроваджуватимуть контроль базований на ШІ, що підвищить ефективність на 50%. В українському контексті важливо гармонізувати національне законодавство з ЄС-стандартами, як-от Директива про аудит.

Системи внутрішнього контролю є невід'ємним елементом у запобіганні шахрайству та фінансовим зловживанням, забезпечуючи надійність операцій та захист ресурсів. Через інтеграцію теоретичних моделей, як COSO, та практичних заходів вони зменшують ризики, сприяючи стійкості організацій. Аналіз показує, що ефективний контроль не лише реагує на загрози, але й формує культуру доброчесності. Подальші дослідження повинні фокусуватися на адаптації цих систем до нових викликів, таких як цифрова трансформація. У підсумку, інвестиції в внутрішній контроль окупаються через мінімізацію втрат та підвищення довіри.

Список використаних джерел

1. Kiragu, D. N., & Wanjohi, J. (2018). Influence of Internal Audit and Internal Control Systems on Fraud Detection in Public Sector in Kenya. International Journal of Economics, Commerce and Management, 6(3), 123–135. URL: https://ijecm.co.uk/wp-content/uploads/2018/03/6310.pdf

2. Cohen, J., Krishnamoorthy, G., & Wright, A. (2010). Corporate Governance and Financial Reporting Quality: The Role of Internal Controls. Journal of Accounting and Public Policy, 29(2), 149–170. DOI: 10.1016/j.jaccpubpol.2009.10.005

3. PricewaterhouseCoopers. (2022). Global Economic Crime and Fraud Survey 2022. URL: https://www.pwc.com/gx/en/services/forensics/economic-crime-survey.html

4. Wells, J. T. (2017). Corporate Fraud Handbook: Prevention and Detection (5th ed.). Wiley. URL: https://www.wiley.com/en-us/Corporate+Fraud+Handbook%3A+Prevention+and+Detection%2C+5th+Edition-p-9781119351986

5. Wolfe, D. T., & Hermanson, D. R. (2004). The Fraud Diamond: Considering the Four Elements of Fraud. The CPA Journal, 74(12), 38–42. URL: http://archives.cpajournal.com/2004/1204/essentials/p38.htm